

ПРИНЦИПИ ВЗАЄМОДІЇ ФОНУ І ФІГУРИ У ГЕШТАЛЬТІ
ЗМІСТУ СЛОВА*

А. М. БЕЗПАЛЕНКО, доктор філологічних наук, професор,
Київський національний університет ім. Тараса Шевченка
E-mail: bezpalenkoanat@bigmir.net

О. М. ТЕПЛА, кандидат педагогічних наук, доцент,
Національний університет біоресурсів і природокористування України
E-mail: tomoxana071@bigmir.net
orcid.org/0000-0002-0582-4741

Анотація. Установлено причини змін у розвитку семантики слова крізь призму категорій фону-фігури. Описано експеримент, що ілюструє психічну і мисленнєву природу семантичних поворотів. Визначено чотири принципи, на яких базується виділення фігури на фоні: принцип післядії фігури та фону, або принцип константності сприйняття "картинки у вікні", принцип впливу очікувань та передбачень, принцип незберігання незмінної, часто повторюваної інформації, принцип осмисленості сприйняття.

Ключові слова: гештальт, семантика слова, фон, фігура

Актуальність. Проблема мінливості, варіативності мовних одиниць, зокрема слова, завжди привертала увагу дослідників, і це закономірно, оскільки вона є, власне, "центральною перехрестям" науки про мову. Однак, не зважаючи на значну кількість вагомих відкриттів, ідей, поглядів, які накопичено в історії мовознавчої науки, все ж універсальної відповіді на питання про те, який саме психічний механізм лежить в основі мінливості плану вираження і плану змісту слова немає.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Означене питання досліджували вчені різних шкіл і напрямів (І. Бодуен де Куртене, Л. Щерба, О. Реформатський, В. Звегінцев, О. Лосєв, Л. Зіндер, В. Іванов, Ю. Степанов, О. Кубрякова, О. Леонтьєв, А. Білецький, С. Семчинський, Ф. Нікітіна, Л. Скалозуб, О. Снитко, К. Тищенко, І. Голубовська, Г. Яворська, О. Тищенко, В. Жайворонок, С. С. Єрмоленко). Зарубіжні лінгвісти також приділяли велику увагу цій проблемі (Ф. де Сосюр, Є. Курилович, Н. Хомський, А. Вежбицька, Ю. Шевельов, Е. Косеріу, G. Miller, C. Fries, A. Nida, J. Dees, Ch. Morris, J. Bruner, A. Cicourel, H. Putnam, Ch. Fillmore, S. Fleischmann, G. Lakoff, R. Jackendoff, M. Hiraga, J. Taylor, K. Pike, E. Swadesh та інші).

Мета статті – пояснити причини змін у розвитку семантики слова крізь призму категорій фону-фігури і визначити принципи, на яких базується виділення

* Статтю підготовлено в межах виконання фундаментального наукового дослідження "Дослідження феномену сенсорного маскування і його проекції у мові (гештальттеоретичний аспект)" (номер державної реєстрації 0114U003277)

фігури на фоні. **Методи дослідження** – у статті використано методи лінгвістичного опису, ґештальт аналізу.

Результати. Центральним пунктом ґештальтпсихологічної концепції є твердження, що первинними і основними елементами психіки є цілісні образи певної ділянки дійсності – ґештальти. Причому елементи цієї ділянки схоплені у єдине і неповторне ціле часовою зв'язкою і пов'язані "спільною долею". Проілюструвати це положення можна так: у свідомості людини існує набір "фотографій" ділянок дійсності, причому під фотографією тут потрібно розуміти не лише візуальний, а й будь-який чуттєвий відбиток – слуховий, смаковий, тактильний, ароматичний, а також і різноманітні комбінації цих відбитків. Інакше кажучи, подивившись услід за М. Вертгеймером у вікно, ми можемо побачити "картинку", елементами якої є, наприклад, *будинок (1), тополя (2), автомобіль (3), клумба (4) із мальвами (5), собака (6), що біжить (7), коза (8), що щипає (9) траву (10)*. Сюди може бути додано також безліч і суб'єктивних елементів, наприклад *настрій (11)*, того, хто цю картинку у цей момент бачить, *запах кави (12)* із філіжанки, що стоїть у цей час на підвіконні, *музика (13)*, яка лунає із *програвача (14)*, що висить на стовпі тощо. Образи усіх цих чотирнадцяти елементів становлять єдине ціле, що неповторно об'єднується у свідомості мовця часовою зв'язкою ("спільною долею") у єдиний надобраз – ґештальт.

Проекція категорії ґештальту на мову може бути цінною, оскільки проливає світло на психічну природу деяких явищ, а саме – на розвиток внутрішньої форми слова, формування його значень, загалом його змісту.

Якщо описану вище картинку у вікні у якійсь мові назвати словом **Х**, а кожен із чотирнадцяти її елементів словами **а, б, в, г тощо**, то у певний історичний період у певній ґештальтситуації можуть бути такі варіанти відношень між словами, що постійно проявляються у живому мовленні: 1) одне слово **а** може стати одним із значень або синонімом слова **Х**; 2) усі слова **а, б, в, г** можуть стати окремими значеннями або синонімами слова **Х**; 3) слово **а** може стати одним із значень або синонімом слів **б, в, г**.

Отже, ґештальтпсихологічний погляд допомагає розкрити природу психічного механізму, що зумовлює виникнення змістовної алоемії (варіантності), а саме – таких її проявів, як метафора, метонімія, полісемія, омонімія та синонімія.

Психічну і мисленнєву природу семантичних поворотів можна проілюструвати таким експериментом. Студентам-нефілологам було запропоновано так звану гру в перехідність: для заздалегідь підібраних пар іменників, які видаються далекими один від одного за лексичним значенням, потрібно було швидко, на замислюючись, дібрати третій іменник чи іменникове словосполучення, яке б за змістом їх поєднувало. Усього було дібрано 10 пар іменників. Кожна пара записувалася на аркуші паперу і пред'являлася один раз у 5 групах із 10 студентів різних нефілологічних факультетів. Студентам пропонувалося впродовж 1 хвилини у цілковитому мовчанні записати іменник, який би поєднував пари і, згорнувши аркуш удвоє, здати його. Отже, для кожної пари було отримано 50 слів-поєднувачів (деякі повторювалися у різних групах). Щоб студентам-нефілологам була зрозумілою суть експерименту, перед його початком проводився спеціальний усний тренінг з іншими спонтанно названими парами, наприклад: *швидко назвіть іменник, який би мав щось спільне із словами "дерево" і "небо"!* Після деяких роздумів студенти називали такі слова, як *точка росту* (із мотивацією *піднімається в небо*), *перпендикуляр* (*з'єднує землю і небо*), *дощ* (*падає з неба на дерево*). Після цього було роздано аркуші паперу із заздалегідь підібраними та записаними парами слів. Потім кожному студенту

було запропоновано пояснити, чому підібрано те чи інше слово. Пояснення записували на тому самому аркуші паперу, після чого аркуші паперу потрібно було здати. Експеримент показав значну тенденційність у виборі спільного слова та у мотивації цього вибору, зумовлену фахом та спеціальністю, за якою навчаються студенти. Наприклад, для пари **стіна – зуб** у групі студентів-ветеринарів серед інших іменників перехідним було названо слово *цемент* (із мотивацією *"і в стіні цемент, і зуб із дентину"*), а також слово *фундамент* (єдиний рефлекс серед усіх із мотивацією *"і під стіною, і під зубом є фундамент"*), а у групі юристів – іменник *бюрократизм* (єдиний серед усіх із мотивацією *"створює стіну нерозуміння, об яку зламав зуби не один юрист"*); для пари **лампа – вода** у групі за спеціальністю "Водні біоресурси" серед інших було названо слова *"дайвінг"* (із мотивацією *"без освітлення нічого не побачиш у підводному царстві"*) та *"нічна риболовля"* (із мотивацією *"на світло йде риба"*), а у групі інженерів-електриків – слово *гідроелектростанція* (із мотивацією *"вода дає світло"*) та словосполучення *"коротке замикання"* (із мотивацією *"лампа у воді може лопнути і вийде КЗ"*) тощо.

Для деяких пар, наприклад, таких, як **суглоб – бензин, вільха – тюлень**, не було підібрано жодного слова-поєднувача з мотивацією *"неможливо підібрати одне слово, яке б їх пов'язувало, потрібно кілька слів"*. Щоправда, у групі агрохіміків знайшовся студент, який запропонував універсальні слова-поєднувачі для всіх пар слів, що називають неабстрактні речі – це слова *атом, молекула, волога, кисень* (із мотивацією *"все складається із цього"*).

На основі описаного експерименту можна дійти таких висновків: 1) під тиском професійних знань, набутих за допомогою термінів, у свідомості різних фахівців сформовано неоднакові фігури, що зумовлюють відмінне бачення природи однієї і тієї самої речі (фону), або ж різні відношення цієї речі з іншими (теж різні фігури), а отже, і різне її називання [8]. Експеримент дає можливість "бути присутнім при народженні" (вислів Ф.Сосюра стосовно появи так званих "плавних коефіцієнтів" [7, с. 311]) першого мікроскопічного зсуву у змісті слів у бік полісемії, а в подальшому, можливо, омонімії і синонімії, оскільки ж відбувається неймовірна річ – номінації *цемент, фундамент, бюрократизм, риболовля* та *коротке замикання* починають синонімізуватися. (Якщо відношення *стіна – фундамент – зуб* і *стіна – бюрократизм – зуб* еквівалентні, то *фундамент = бюрократизм*?). Аналогічне розуміння синонімізації, в основі якого лежить "реактивна теорія значення" знаходимо у Ч. Осгуда [6, с. 160]. Справа лише у контексті та часі. Доречна аналогія із постулатом Бодуена де Куртене: між синонімічними фонемами *К'* і *Ч* лежить великий проміжок у часі і ціла низка "непомітних мікроскопічних коливань та змін" [2, с. 204]; 2) не зважаючи на те, що експеримент демонструє штучне зближення концептів, оскільки створюється штучний, не зумовлений комунікацією ґештальт ситуації, однак він дає можливість бути присутнім при самому акті семантичного руху і тим самим яскраво демонструє психічний процес номінації, психічну природу семантики. Штучність експерименту тут ніяк не повинна знецінювати саме дослідження: будь-яке називання за своєю природою є штучним, договірним, адже сама мова умовна, а вмотивованість мовного знака вторинна.

Отже, ґештальтпсихологічний погляд допомагає пояснити такі випадкові і непередбачувані стрибки у розвиткові семантики слова через призму категорій фону-фігури: нове значення набувається у момент перенесення уваги (за І. Павловим, переведення "променя свідомості", чи, за Ф. Кріком, "прожектора свідомості" [4, с. 192 – 193] з уже набутих значень, які по суті є фоном ґештальту,

на новий елемент чи нову його рису або нове відношення до інших елементів, тобто нову фігуру. Усе залежить від того, як мовець бачить номінований предмет у певний момент часу або у суміжності з якими елементами фону виділяється фігура.

Аналіз взаємодії фону і фігури дає підстави психологам визначити чотири принципи, на яких базується виділення фігури на фоні [1, с. 104 – 110]. Ці принципи незримо присутні у мовленні, у будь-якому акті номінації, і вони лежать в основі формування лексичного значення слова.

1. Принцип післядії фігури та фону, або принцип константності сприйняття "картинки у вікні": якщо людина одного разу сприйняла предмет як фігуру, то у її свідомості і надалі зберігатиметься тенденція повторного виділення цього предмета як фігури, а те, що було сприйняте як фон, і надалі зберігатиме тенденцію виділятися як фон, іншими словами, людина завжди сприймає знайомі ділянки дійсності як незмінні. Саме через дію цього принципу відбувається формування постійних значень слова. Наприклад, такий стан психіки, як *ейфорія*, що *тимчасово руйнує особистість*, вперше була номінована якимось мовцем-тинеїджером фігурою **плющить** у другій половині 80-х як найбільш маркованою у ґештальті *руйнування* на фоні інших – *руйнує*, *трощить*, *ламає* (пор.: Мене **плющить** від цього музону). Ця фігура найсильніше передає руйнування, оскільки пов'язана зі словом *плаский*, тобто *робити пласким, ліквідовувати в об'ємі*. Вибір фігури у мові корелює тут із вибором фігури із ряду психічних (суміжних) станів. Так цей емоційний стан закріпився у свідомості як фігура із сленговою позначкою **плющить** на фоні інших емоційних станів, наприклад, *кайфую*, *балдію*, *тащуся* чи просто *насолоджуюся*. На основі принципу післядії фігури та фону ґрунтується такий різновид ґештальту, як аналогія на усіх ділянках мови: виділивши одного разу фігуру у ґештальті одного слова, ми виділяємо її в іншому. На ділянці словотвору це добре показано у монографії Ф.Нікітіної [5, с. 3 – 45].

2. Принцип впливу очікувань та передбачень: людина сприймає предмети залежно від того, що очікує побачити в "картинці з вікна". Звідси обмануті очікування призводять до помилок у сприйнятті елементів картинки. Наприклад, під час експерименту на етимологічний здогад, коли студентам ветеринарного факультету було запропоновано здогадатися, від якого слова походить слово **випендрюватися**, відповідь була – *від слова віп-персона*. Це слово, очевидно, прийшло у російську та українську мови із польської *wypudrować* (*напудрювати*). Аналогічно слово *лекало* етимологізувалось студентами від *лякати*, а не від дукр. *лукати* (що означало *згинати*, звідки *лук*). Саме впливом очікувань та передбачень пояснюється наявність у кожній мові так званих фальшивих друзів перекладача. Англійське дієслово *to pretend* під впливом українськомовних очікувань часто помилково перекладається як *претендувати*, тоді як воно може означати ще й *прикинутися*, *прикидатися*. С.В.Семчинський у своїх лекціях наводив такий приклад: у фразі Коробочки, зверненій до Чичикова "*Хорош у тебе ящик, отец мой! – Чай, в Москве купил его?*", слово **чай** одним французьким перекладачем передано словом **thè** у значенні "*сухі листя чайного куща*". Такий переклад теж є результатом обманутих очікувань, зумовлених тиском більш частотного із двох російських омонімів. Принагідно зауважимо, що виникнення поширеного сьогодні терміна "мовні картини світу" [3] (акцентуємо увагу на слові картини, пам'ятаючи картину із вікна М. Вертгеймера) може бути пояснено 1) різними ґештальтами, що сформувалися у різних соціумах; 2) виділенням на однаковому фоні різних фігур у різних соціумах.

3. Принцип незберігання незмінної, часто повторюваної інформації:

незмінність, повторюваність елементів "картинки" у вікні перестає бути сенсаційною, тому легко стає очікуваною. Через те свідомість, навіть усупереч нашим бажанням, не утримує її. Проявом цього є відчуття втрати смислу слів, речень через часту їх повторюваність: сприйняття написів типу *"надмірне вживання алкоголю шкідливе для здоров'я"* притупилося настільки, що його ніхто не читає.

4. Принцип осмисленості сприйняття: людина у всьому намагається знайти смисл, або ж надати чомусь смисл, навіть якщо його там немає. З одного боку, знайомі, осмислені слова ідентифікуються набагато швидше і точніше, ніж неупорядкований набір букв чи звуків, а з іншого – незнайомим словам надається псевдозначення, що зумовлено різноманітними чинниками: **а)** звуковим образом незнайомого слова: дівчині Русі із однойменного оповідання І. Буніна при слові **козерог** ввижався страшний звір, що ходить нічним лісом; **б)** паронімією: Дж. Буш 2006 р. в одній із своїх промов сплутав **Австралію** із **Австрією**, а дехто із політиків **біл-борд** часто субститує **біг-бордом** через більший психічний тиск англ. слова **big** (великий) через його більшу частотність у порівнянні зі словом **bill** (розвішувати плакати); **в)** псевдоетимологізацією (**випендрюватися** пов'язується із **віп-персоною**) та іншими чинниками.

Гносеологічно всі ці принципи можуть діяти одночасно або ж у комбінації, і лише у кожному окремому випадку на передній план виходить чи виділяється якийсь один. Тут теж діє категорія фону-фігури: все залежить від того, який принцип ми бачимо у певний момент. Наприклад, принцип осмисленості сприйняття діє одночасно із принципом константності сприйняття. Так, топонім **Кулія** нормально усвідомлюється як **місто у гирлі Дунаю** (принцип константності сприйняття), причому інше відсікається, але якщо у форму та зміст цього слова вдумався лінгвіст, то під тиском професійних ґештальтів він зближить це слово із іншими – побачить тут лат. **celula**, англ. **cell** (клітина), інтернаціональні **целюлоза, целюліт, целібат**, а також укр. **цілий, цілуватися, келія** – усі поєднані семою **"оточене, обмежене з усіх боків"** (принцип осмисленості сприйняття). Принцип осмисленості сприйняття висувається на передній план у свідомості лінгвіста-етимолога, який виступає тут у ролі дешифрувальника, що намагається розшифрувати певні знаки – сила аналітизму дешифрувальника повинна перевершувати хитрість шифрувальника.

Зауважимо, що фігура завжди буває незмінною на фоні лише у свідомості неосвіченого індивіда із нерозвиненою уявою, який звик константно сприймати ґештальт тієї чи іншої ділянки дійсності. (Чим більш розвинена у людини уява, тим більше фігур на фоні вона здатна виділити). Принцип константності сприйняття у свідомості таких індивідів частіше домінує, бо вони звикли сприймати світ незмінним, тому і мова їхня бідна, необразна, неяскрава, слова у їхньому мовленні мають тенденцію до гіперполісемії, бо ж одним словом вони, як і онук Дарвіна, позначають усе.

Висновки та перспективи. Вищенаведене дає змогу дійти висновку, що суспільне сприйняття певної ділянки дійсності створює базу фігур у її ґештальті, а значить і базу фігур у ґештальті мовного знака, який з нею було співвіднесено, і тим самим формує депо можливих значень і конотацій, іншими словами – передумову майбутньої полісемії і синонімії. Кожна фігура може прорости окремим значенням і таки проростає. Усі ці фігури-значення перебувають у

ґештальті у відношеннях суміжності і можуть легко заміщати одна одну. Отже, ґештальт і така його центральна структурна якість, як суміжність його фігур, забезпечують базу для їх заміщення або нерозрізнення. Перспективним напрямом подальшого дослідження є питання: як же відбуваються процеси такого заміщення, нерозрізнення чи субституції фігур у ґештальтах? Очевидно, ці процеси не можуть відбуватися довільно, а лише у певних ґештальтситуаціях, які виступають каталізаторами семантичних змін.

Список використаних джерел

1. Аллахвердов, В. М. Сознание и познавательные процессы [Текст] / В. М. Аллахвердов // Психология. Учебник. / Под ред. докт. психол. наук А.А.Крылова. – М.: "Проспект", 1999. – С. 94 – 132.
2. Бодуэн де Куртенэ, И.А. Опыт теории фонетических альтернатив [Текст] / Иван Александрович Бодуэн де Куртенэ // Избранные труды по общему языкознанию. – М.: АН СССР, 1963, Т. 1. – С. 265 – 347.
3. Єрмоленко, С.Я. Мінлива стійкість мовної картини світу [Текст] / С.Я.Єрмоленко // Мовознавство. – 2009. – №3–4. – С. 94–32.
4. Иваницкий, А.М. Психофизиология сознания [Текст] / А.М. Иваницкий // Психофизиология: Учебник для вузов / Под ред. Ю.И. Александрова. – 3-е изд. доп и перераб. – СПб.: Питер, 2006. – С. 191 – 206.
5. Никитина, Ф.А. Влияние аналогии на словообразование [Текст] / Феонилла Алексеевна Никитина. – К.: Изд-во Киев. ун-та, 1973. – 197 с.
6. Слобин, Д. Психолингвистика [Текст] / Ден Слобин, Джудит Грин / Под ред. А.А. Леонтьева. – М.: Прогресс, 1976. – 350 с.
7. Соссюр, Ф. Труды по языкознанию [Текст] / Фердинанд де Соссюр. – М.: Прогресс, 1977. – 695 с.
8. Lakoff, G. Experiential factors in linguistics [Text] / G.Lakoff // Simon T.W., Scholes R.J. (eds.). Language, Mind, and Brain. – Hillsdale, New Jersey, London: Lawrence Erlbaum Associates Publishers, 1982. – P. 145 – 156.

References

1. Allahverdov, V.M. (1999). Soznaniye i poznavatel'nyye protsessy [Consciousness and cognitive processes]. Psychology.Textbook. Prospekt, 94-132.
2. Baudouin de Courtenay, I.A. (1963). Opyt teorii foneticheskikh al'ternatsiy [Experience of the phonetic alternatives theory], 265 - 347.
3. Ermolenko, S.Ya (2009). Mínliva stíykíst' movnoí kartini svítu [Variable stability of the linguistic picture of the world]. Linguistics, 3-4, 94-32 (in Ukr.)
4. Ivanitsky, A.M. Psychophysiology of consciousness (2006). Psychophysiology: A Textbook for High Schools. Piter, 191 - 206.
5. Nikitina, F.A. (1973). Vliyaniye analogii na slovoobrazovaniye [The influence of analogy on word formation]. Izd-vo Kiyev. un-ta, 197 (in Rus.)
6. Slobin, D., Green Ju.(1976). Psikholingvistika [Psycholinguistics]. Moscow, Russia: Progress, 350.
7. Saussure, F. (1977). Trudy po yazykoznaniiyu [Works on Linguistics]. Progress, 695.
8. Lakoff, G. (1982). Experiential factors in linguistics. Language, Mind, and Brain. Lawrence Erlbaum Associates Publishers, 145-156.

ПРИНЦИПЫ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ФОНА И ФИГУРЫ В ГЕШТАЛЬТЕ СМЫСЛА СЛОВА

А. М. Безпаленко, О. Н. Теплая

Аннотация. Определены причины изменений в развитии семантики слова посредством категорий фона-фигуры. Описан эксперимент, который иллюстрирует психическую и мыслительную природу семантических поворотов. Установлены четыре принципа, на которых базируется выделение фигуры на фоне: принцип последствия фигуры и фона, или принцип константности восприятия «картинки в окне», принцип влияния ожиданий и предсказаний, принцип несохранения часто повторяющейся информации, принцип осмысленности восприятия.

Ключевые слова: гештальт, семантика слова, фон, фигура

PRINCIPLES OF THE BACKGROUND AND FIGURES INTERACTION IN THE GESTALT CONTENT

A. M. Bezpalenko, O. M. Tepla

Abstract. The causes of changes in the development of the word semantics through the categories of background-figure are established. An experiment that illustrates the psychological and mental nature of semantic twists is described. There are four principles on which the selection of a figure in the background is based.

Introduction. The problem of linguistic units variability, in particular words, has always attracted the attention of researchers. Gestalt linguistic helps to reveal the nature of the mental mechanism that causes the emergence of meaningful alomemia (variability), in particular, its manifestations, such as metaphor, metonymy, polysemy, homonymy and synonymy.

The purpose of the article is to explain the causes of changes in the development of the word semantics through the categories of background- figure and to determine the principles on which the selection of the figure on the background. is based.

Methods. In this article linguistic description, method of gesthalt analyze were used.

Results. The causes of changes in the development of the word semantics through the categories of background-figure are determined. The figure is an element of a gestalt that is understood clearly, whereas the background is an indistinct, amorphous, unstructured set of elements of a gestalt. Through the correlations between the categories of the background and the figure, the reasons for changes in the semantics of the word are more clearly traced: the new meaning is acquired at the moment of transfer of attention, the translation of the "ray of consciousness" (I. Pavlov) from already acquired values, which, in essence, is the background of the gestalt, on a new element or a new one of its rice, which becomes a new figure. There are four principles of the interaction of the background and the figure, each of which imprints on the formation of the semantics of the word: the principle of the aftereffect of the figure and background, or the principle of constancy of perception of "pictures in the window", the principle of the influence of expectations and predictions, the principle of non-preservation of unchanging, often repetitive information, the principle of comprehension perception.

Conclusions. The public perception of a certain area of reality creates a base of figures in its gesture, and hence the base of figures in the gestalt of the linguistic sign that was correlated with it, thereby forming a depot of possible meanings and connotations, in other words, the premise of the future polysemy and synonymy.

Keywords: gestalt, semantics of the word, background, figure